

SZEMLE

GIDÓ ATTILA

Kollázs a háromszéki zsidóság történetéhez

Féder Zoltán: *Zsidók Háromszéken*. Történelmi adat- és szöveggyűjtemény. Charta, Sepsiszentgyörgy, 2006. 758.

Két évvel az izraeli magyar nyelvű zsidó-történelmi munkákat számba vevő bibliográfiai kiadványa után,¹ Féder Zoltán maga is új tétellel gazdagította a közösségtörténetek lajstromát. Kétségkívül, a magyar nyelvű zsidó történetírás nyereségei közé sorolható a háromszéki zsidóság múltját több mint hétszáz oldalon tárgyaló kötet.

Féder Zoltán 1931-ben született Budapesten, gyermekkorát viszont a háromszéki Sepsiszentgyörgyön töltötte, itt végezte iskoláit és itt vészelte át a holokausztot. 1955-ben a kolozsvári Agrártudományi Intézetben mérnöki diplomát szerzett, majd 1977-es alijázásáig különböző erdővidéki mezőgazdasági egységeknél töltött be vezető funkciókat. 1977-ben az izraeli Rehovotban telepedett le családjával együtt és kutatómérnökként dolgozott egészen nyugdíjazásáig. Szaktanulmányai mellett különböző témájú publicisztikákat is közölt, előbb a sepsiszentgyörgyi *Megyei Tükör*ben, majd a Marosvásárhelyen megjelenő *Új Élet*ben és a tel-avivi *Új Kelet*ben.

Jellemző módon, az erdélyi zsidó közösségtörténetek szerzőinek többsége nem képzett történész, hanem különböző tudományos pályákról került elő. Egy-egy kiadvány minősége és tematikai fókuszpontja között ezért igen lényeges eltérések figyelhetők meg. Ha kategorizálni kellene az erdélyi zsidó közösségek történetével foglalkozó könyveket, akkor a többségüket a jizchor-irodalom vonulatába illeszthetnénk be a legkönnyebben. Féder Zoltán esetében viszont nem ilyen egyszerű a helyzet. Ez nem csupán egy holokausztra összpontosító és ez által szenvedéstörténelmi

¹ Féder Zoltán: *Izraeli könyvtárakban*. Két bibliográfia. Tel-Aviv, Eked Kiadó, 2004.

megközelítést választó munka, hanem tényleges levéltári forráskutatáson, sajtófeltáráson és irigylésre méltó bibliográfiai tájékozottságot sejtető könyvészeti hivatkozásokon alapuló történeti kiadvány.

Bodor Pál egy 2006. augusztusi blogjában *enciklopedikus műként* kategorizálta Féder Zoltán könyvét.² A szerteágazó forrásanyag felkutatása, összegyűjtése hatalmas és metikulózus munkát igényelt. A könyv megírásához romániai, izraeli és magyarországi levéltári anyagok mellett 19. és 20. századi székelyföldi sajtókiadványok híradásait is felhasználta Féder. Hasonló volumenű és értékű kiadvány Jicshák Perri munkája óta nem foglalkozott a székelyföldi zsidósággal.³ Talán nem véletlen, hogy Féder Zoltán könyvét is a marosvásárhelyi zsidóság történetét megíró professzor lektorálta.

A szerző ismeri és elismeri saját korlátait, de talán túlságosan is szerény, amikor csupán szöveggyűjteménynek szánja könyvét. Valóban, egy olyan kiadványt tarthatunk a kezünkben, amely összeválogatott textusokból épít fel egy történeti folyamatot, a szerző pedig szerkesztőként, vagy inkább olyan narrátorként jelenik meg, akinek feladata az egyes szövegrészletek felvezetésére és kontextualizálására korlátozódik. Bizonyos szövegrészekről eltekintve, Féder Zoltán alig mutatkozik meg mint szerző, mint történet-író, ritka kinyilatkozásai (pl. a *Zárszó* végkövetkeztetései és kérdésfeltevései) viszont nem amatőr, hanem (történet-)értő és értelmező képességeket sejtetnek. Ezért is érthetetlen számomra, hogy miért nem próbált meg határozottabban részt vállalni saját narratívával a könyvben.

A szöveggyűjteményként, „adatforrásként” meghatározott kiadvány fő jellemvonása a tematizált és kronologikus sorrendbe rendezett szövegek, szövegrészletek összefüggő történetként való megjelenítése. Ezáltal egy olyan történetismereti anyag jött létre, ahol a szerző kommentárjai, felvezető mondatai lendítenek át az eltérő eredetű és műfajú passzusok okozta töréseken.

Féder könyvét egy fejlődéstörténet állomásaként is fel lehet fogni: nem szigorúan vett történeti mű, hanem szöveggyűjtemény, mely túllepi a jízchor-irodalom kereteit, közelít a szakmunkák, a „hivatásos” történetírás felé. Mindemelllett személyes vonatkozásokat, „névre szóló történeti megemlékezést” (743.) is tartalmaz, mintegy jelezve, hogy a szerző

² Diurnus: A csodafénykép. 2006. augusztus 29. 20:16. http://diurnusblog.nolblog.hu/?post_id=14888

³ Jicshák Perri: *A marosvásárhelyi zsidóság története*. II. Tel-Aviv, Bet Lohame Ha-gettaot, 1977.

nem veti el teljes mértékben a jizchor-irodalom eszköztárát. A népirtás háromszéki áldozatai, ugyanúgy, ahogy Löwy Dániel kolozsvári, vagy Csirák Csaba szatmári zsidói,⁴ nevesítve szerepelnek Fédernél.

A könyvben, tartalmát tekintve, három, megközelítőleg azonos idősíkon mozgó, fejezetek mentén behatárolható kép különíthető el. Az első kép (1–2., 4–5. fejezetek), amelyet a *kint és bent* ellentétpár mentén nevezhetnénk *külső képnek*, a történelmi, külső keretekre helyezi a hangsúlyt és elsősorban a zsidók betelepülésének körülményeit, a háromszéki társadalomban elfoglalt helyét vizsgálja. A képben helyet kap a holokauszt és a második világháború utáni újrakezdés is, de elsősorban a külső tényezők (hatóságok, helyi lakosság) által kiváltott sorseseeményekre összpontosít.

A zsidók háromszéki jelenlétének első írásos emléke egy 1690-ben keltezett kőröspataki panaszlevél, melyben egy Mariann nevű moldvai származású zsidó asszony kér segítséget az erdélyi rendektől. A panaszlevél tartalma alapján Féder Zoltán a zsidók háromszéki megjelenését 1684-re, vagy az azt megelőző évekre teszi. Folyamatos, és egyre növekvő létszámú zsidó jelenlétről a Székelyföldnek ebben a régiójában csupán a 19. század elejétől beszélhetünk. Városi megtelepedésüket viszont a század közepéig a helyi hatóságok minden eszközzel igyekeztek megakadályozni.

1850-ben Sepsiszentgyörgynek 56 zsidó lakosa volt. Az erdélyi léptékkal mérve elenyésző számú háromszéki zsidó közösség 1910-ben volt a legnépesebb. Ekkor az 1227 izraelita a megye összlakosságának 0,8 százalékát tette ki. 1941-ben az arányuk 0,7 százalékra csökkent. Többségük Sepsiszentgyörgyön és Kézdivásárhelyen, a megye két legnagyobb településén élt.

A holokauszt mintegy 950 háromszéki zsidót, vagy zsidónak minősülő keresztényt sújtott, közülük megközelítőleg százötvenen éltek túl a deportálást vagy a munkaszolgálatot. Féder Zoltán jól dokumentáltan, igazi mélyfúrás végezve írja le a jogfosztás, gettósítás és deportálás részleteit. A közzétett dokumentumok, vagy dokumentumrészletek látni engedik a megsemmisítés apró fázisait, a helyi hatóságok aktív közreműködésével végrehajtott zsidóirtást. Az is kiderül, hogy a helyi lakosság kevés hajlandóságot mutatott a deportáltak megsegítésére. Féder Zoltán egyetlen olyan esetről sem tud, amikor keresztények zsidókat próbáltak volna bújtatni. Kisebb-nagyobb segítségnyújtásra (papok, egy-egy polgár

⁴ Löwy Dániel: *A Kálváriától a tragédiáig. Kolozsvár zsidó lakosságának története*. Kolozsvár, Koinónia, 2005.; Csirák Csaba (szerk.): *Szatmári zsidó emlékek*. Szatmárnémeti, Szent-Györgyi Albert Társaság – EMKE Szatmár Megyei Szervezete, 2001.

esetében) volt példa, és a személyes kapcsolatok révén általában minden keresztény közéleti embernek, társadalmi szereplőnek volt egy „zsidó-ja” (236.). A személyes kapcsolatok viszont a gettósításokkal tartalmukat veszítették, kifulladások néhány erőltetett mentesítési próbálkozásban.

Külön fejezet foglalkozik a holokausztot követő időszakkal, a sepsiszentgyörgyi hitközség újjáalakulásával, majd megszűnésével. A megyébe visszatérő zsidók többsége ebben a városban telepedett le, velük együtt pedig, 1945/46-ban néhány száz bukovinai és besszarábiai zsidó túlélő is átmeneti menedékre talált. A zsidó közösségi élet szervezeti keretei tulajdonképpen 1970-ben szűntek meg. Az alijázások révén az amúgy is csekély számú háromszéki zsidóság létszáma az 1960-as évekre néhány tíz főre zsugorodott. 1970-ben a sepsiszentgyörgyi zsinagóga (az egyetlen zsinagóga a megyében) épületét a helyi kisipari szövetkezet vásárolta meg, majd egy évvel később, 1971-ben sor került ennek lebontására is.

A második, *belső képb*en (6–7. és 12. fejezetek) Féder a zsidó közösségi fejlődés szakaszaira és a társadalmi beilleszkedés mélységére vonatkozóan válogatott össze szövegeket. Részletesen foglalkozik Háromszék vármegye status quo alapon álló hitközségének megalakulásával (Sepsiszentgyörgy) és az ehhez kapcsolódó zsidó közösségi élet fejlődésével. A fennmaradt anyakönyveket (1886–1892) és az egyes települések zsidó temetőiről készült felméréseket a számszerűsítés és nevesítés mellett mélyebb következtetések levonására is igénybe veszi. Próbálja értelmezni a sírköveken látható jelképeket, ugyanígy az anyakönyvi adatokból a betelepülő zsidóság földrajzi származására és foglalkozásszerkezetére nézve von le következtetéseket. Megállapítja, hogy amíg az első zsidók (17. század vége) Moldvából érkeztek, addig a későbbi betelepülők Magyarország és Erdély különböző részeiről elvándorolt morva és lengyel eredetű izraeliták voltak.

Az impériumváltással Erdély-szerte fellendült az addig csak néhány helyi csoportot működtető cionista mozgalom. Székelyföldön mindez fokozottabban érvényesült, mert Erdély más régióival ellentétben, gazdasági és kulturális perifirikussága révén nem tudott tartós asszimilációs erőt gyakorolni a zsidóságra. Következésképpen az együttélés egy olyan formája jött létre, ahol a magyarságát állandóan igazolni, bizonyítani kényszerülő zsidóság teljes mértékben részt vett a magyar társadalmi és kulturális életben, mellette viszont egyre több jelét adta a zsidó (etnikai, kulturális) identitás felvállalásának.

Féder Zoltán rosszul értelmezi a háromszéki cionista mozgalomra vonatkozó adatait, és ezért arra a téves megállapításra jut, hogy a ré-

gióban jelentéktelen volt a Palesztina-mozgalom. Holott, több tényező is arra enged következtetni (sékelfizetők száma, különböző ifjúsági cionista szervezetek megléte, zsidó kultúrház építése 1938-ban Sepsiszentgyörgyön), hogy sem Sepsiszentgyörgy, sem például Kézdivásárhely nem volt kivétel és ugyanúgy, ahogy Székelyudvarhely, vagy Csíkszereda esetében, itt sem hanyagolható el a zsidó nemzeti mozgalom támogatottsága.⁵ Mindez nem zárja ki a magyar (kulturális) identitást, a zsidóság túlnyomó többségének „magyar integráltsága” továbbra is érvényes maradt a két világháború között.

Kint és bent találkozásának tekintem a 3. és a 8–11. fejezetekben felvezetett szövegeket. Olyan *Mi*-képet hoz létre Féder, ahol a *külső és belső világok* egymásra hatása adja meg egy közösség fejlődésének koordinátáit. A társadalmi integráltság kérdése mellett kiemelten foglalkozik a szerző az asszimiláció egy-egy fokmérőjével és a zsidókérdéssel.

A zsidóság gazdasági és közéleti szerepvállalását, rétegzettségét statisztikákon és egyéni életpályákon keresztül mutatja be. Helyi szinten mérhető gazdasági erőtt képviselő zsidóság Háromszék városaiban főként a textiliparban, élelmiszeriparban, a kereskedelemben, valamint a pénz- és hiteléletben volt érdekelt. Emellett fontos szerepet játszottak a faipar területén is (Kommandó, Barátos, Páva, Bereck fűrésztelepei).

A zsidó emancipációt követő évtizedek Székelyföldön is a zsidóság fokozatos integrációjához és nyelvi, kulturális asszimilációjához vezettek. Az asszimilációhoz vezető út indikátoraiként Féder Zoltán a vegyes házasságok, a kitérések, a névmagyarosítások és a népszámlálások anyanyelvi mutatóit használta. Vizsgálatai alátámasztani látszanak azt a feltételezést, hogy a háromszéki zsidóság magyar identitása az első világháborút követő évtizedekben sem tört meg. 1941-ben a zsidónak minősülő keresztények aránya az országos átlag kétszerese volt és a zsidó családnevek 1/3-át magyarosították. Mindez viszont a helyi etnikai arányok és lojalitások függvényében értelmezendő!

⁵ Sepsiszentgyörgyön 1937-ben 86, egy évvel később 50, 1939-ben pedig 73 sékelt adtak el. Az 1941-es népszámlálási adatok szerint a városban 400 izraelita élt. Mivel a sékelek egyfajta cionista népszámlálási eszköznek is tekinthetők, az eladott sékelek száma az adott helységeken belül élő cionisták, de legalábbis cionista szimpatizánsok számával volt egyenlő. *Az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség XVI. konferenciája. A Zsidó Nemzeti Szövetség, Palesztinahivatal, WIZO Föderáció, Keren Kajemeth Leisrael, Keren Hayesod jelentése 5697–5699. évi működéséről.* Timișoara, Kiadja az EZSNSZ, 1939. 50.

A második bécsi döntésig Háromszéken nem lehet zsidókérdésről, általános kiterjedésű antiszemitizmusról beszélni. Az első világháború végéig a helyi sajtó és irodalom is határozottan elutasítja az 1880-as évek magyar antiszemitizmusát, ugyanakkor a zsidóságot gyors asszimilációra bízta. Erdély Romániához való csatolásával annyiban változik a helyzet, hogy az antiszemita eseményekről készült sajtótudósítások megpróbálják új kontextusba helyezni a zsidóellenes incidenseket: a távolságtartás, a „nem velünk történik mindez, nem mi tesszük” típusú megközelítések mögül kicsengenek „a mi is megtehetnénk” típusú utalások. Azonban továbbra is a nyílt antiszemitizmust és fajelméletet elutasító állásfoglalások dominálnak. 1933-ban Molnár Dénes az *Erdővidéki Hírlapban* határozottan elutasítja Paál Árpád és az *Erdélyi Lapok* kirekesztő diskurzusát és az erdélyi zsidóság magyar volta mellett érvel. Lényeges hangnembváltság a második bécsi döntés után érezhető a háromszéki sajtóban és a deportálások időpontjához közeledve egyre nagyobb méreteket ölt az uszítás. A háború után az elhallgatás időszaka következik.

Háromszék zsidósága nem számbeli súlya révén lehet érdekes a kutatás számára, hanem a helyi keresztény társadalomba való integrálódása szempontjából. A könyv társadalomtörténetileg izgalmas kérdések megválaszolásához vihet közelebb. Többek között választ kaphatunk arra, hogy a magyar zsidóság egy periférikus közössége miként találja meg a helyét egy ugyancsak periférikus keresztény társadalmon belül? A politikai és gazdasági helyzet alakulása hogyan változtatja meg egy zárt közösség befogadókészségét?

Úgy hiszem, hogy hiányosságai ellenére, Féder Zoltán könyve kiállja a szakmai próbát. A közreadott szövegek által felkínált szintetizálás lehetősége viszont még fennáll: az anyag összegyűjtve, a munka elvégzésre vár.